

«Όψεις του προσφυγικού ζητήματος στη Δράμα και την περιοχή της»¹

Πρακτικά Ε' Επιστημονικής Συνάντησης (ΠΕΕΣ), τ. 2, Δράμα 2013, σ. 835-851.

Γεωργία Μπακάλη

Η Δράμα αποτέλεσε στις αρχές του 20ού αιώνα τόπο εγκατάστασης πολλών προσφυγικών μετακινήσεων. Έλληνες από περιοχές που κατακυρώθηκαν στη Βουλγαρία και τη Σερβία έφτασαν εδώ μετά το τέλος των Βαλκανικών Πολέμων². Καυκάσιοι και Πόντιοι, λόγω της Οκτωβριανής Επανάστασης και της κατάληψης ρωσικών επαρχιών από τους Τούρκους εγκαταστάθηκαν στην αγροτική περιφέρεια σε οικήματα παλιννοστούντων Θρακών το 1920³. Χιλιάδες πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία, τον Πόντο, την Ανατολική Θράκη και την Καππαδοκία, αναγκάζονται να εγκαταλείψουν τις προαιώνιες εστίες τους μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, εγκαταστάθηκαν στην πόλη και την περιφέρειά της. Η δημογραφική αύξηση ήταν εντυπωσιακή. Ο αστικός πληθυσμός διπλασιάστηκε: από 15.263 το 1920 έφτασε με βάση την απογραφή του 1928 τους 32.186⁴. Στην περιφέρεια καταμετρήθηκαν επίσημα 58.086 πρόσφυγες αγρότες⁵. Ο εκτεταμένος εποικισμός στον νομό της

¹Το κείμενο, στη μορφή που δημοσιεύεται εδώ, περιέχει πληροφοριακό υλικό από τη μεταπτυχιακή εργασία της γράφουσας: *Το «Θάρρος» και το προσφυγικό ζήτημα στη Δράμα και την περιοχή της (1923-1926)*, (ανέκδ. μεταπτ. εργασία), ΑΠΘ 2007.

Βασική πηγή αποτέλεσε η τοπική εφημερίδα *Θάρρος*, επιλογή που στηρίχτηκε σε κριτήρια αντικειμενικά. Μετά τη βραχεία και περιστασιακή κυκλοφορία των εφημερίδων *Σάλπιξ* (1920), *Εθνική* (1921 και για λίγους μήνες το 1923) και *Κήρυξ* (τρία φύλλα το 1923), ήταν η πρώτη εφημερίδα που εκδιδόταν καθημερινά από τις 18 Νοεμβρίου 1923 έως το 1981. Εξίσου σημαντικό είναι το γεγονός ότι το ιδιωτικό αρχείο της εφημερίδας διατηρείται πλήρες σε άριστη κατάσταση, ένα από τα ελάχιστα διατηρημένα Αρχεία Τύπου της Δράμας και της Ανατολικής Μακεδονίας, δεδομένου ότι την περίοδο των βουλγαρικών κατοχών πολλά έντυπα καταστράφηκαν ενώ ελάχιστα μόνο φύλλα των εφημερίδων *Πρωία* και *Αγών*, που εκδόθηκαν το 1924, σώζονται.

² Μέχρι το καλοκαίρι του 1914 είχαν εγκατασταθεί στην περιοχή της Δράμας 2.756 άνθρωποι από τη Θράκη και 3.205 από τη Βουλγαρία. Βλ. Α. Χαντοπούλου-Κυριακού, «The migration of Pontic Greeks to Macedonia (1912-1914)», *Balkan Studies*, 38 (1996) 286. Ειδικότερα, είχαν εγκατασταθεί πρόσφυγες από το Μελένικο, το Άνω Νευροκόπι και το Ορτάκιοϊ. Βλ. Γενικά Αρχεία του Κράτους (στο εξής ΓΑΚ), Αρχείο Πολιτικού Γραφείου Πρωθυπουργού (στο εξής ΑΠΓΠ), φάκ. 797, (έγγρ. 10.9.1925).

³ Γενικά Αρχεία του Κράτους (στο εξής ΓΑΚ), Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας, Γενική Διοίκηση Μακεδονίας, Επαρχίες Μακεδονίας, φάκ. 66 (έγγρ. 1.12.1920). Βλ. και Ι.Φ. Καζταρίδης, *Η «Εξοδος» των Ελλήνων του Καρς της Αρμενίας (1919-1921)*», Θεσσαλονίκη 1996, σ. 42-83.

⁴ Αλ. Καραδήμου-Γερόλυμπου, «Πόλεις και ύπαιθρος. Μετασηματισμοί και αναδιαρθρώσεις στο πλαίσιο του εθνικού χώρου», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα 1922-1940. Ο Μεσοπόλεμος*, τ. Β1, Αθήνα 2002, σ. 62 και 64. Στην Καβάλα εγκαταστάθηκαν 29.000 επί πληθυσμού 23.000 και στις Σέρρες 15.000 επί πληθυσμού 15.000 κατοίκων.

⁵ Τα στοιχεία παραδίδει ο προϊστάμενος του Γραφείου Εποικισμού Δράμας σε ετήσια έκθεσή του. Βλ. Σ. Κισιγίλης, «Ο Εποικισμός των αγροτών προσφύγων της περιφέρειας Δράμας», *Ετήσιον Δελτίον του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Καβάλας*, 5 (1927-28) 60. Στο συγκεκριμένο πίνακα ο αριθμός των εποίκων της Καβάλας το 1928 ήταν 40.252 και των Σερρών (χωρίς το Σιδηρόκαστρο)

Δράμας δεν είναι χωρίς εξήγηση: ευαίσθητη γεωγραφικά επαρχία της Βόρειας Ελλάδας, αραιοκατοικημένη που έπρεπε για εθνικούς λόγους να ενισχυθεί δημογραφικά και να αποκτήσει εθνική συνοχή, να εμπεδωθεί η ελληνικότητά της. Έπειτα οι όροι για τον εποικισμό της Δράμας ήταν ευνοϊκοί. Διέθετε όχι μόνο εύφορη πεδιάδα, προϋπόθεση για τη χωροθέτηση νέων οικισμών, αλλά και τα ακίνητα των μουσουλμάνων που ανταλλάχθηκαν με βάση τη συνθήκη της Λωζάννης (1923) και των σλαβόφωνων που μετανάστευσαν στο πλαίσιο της συνθήκης του Νειγί (1919)⁶.

Η εγκατάσταση 80.000 περίπου εποίκων σήμαινε την απαρχή κοσμογονικών αλλαγών στο φυσικό, δημογραφικό, κοινωνικό, οικονομικό, οικιστικό, και γενικά στο πολιτισμικό περιβάλλον της Δράμας και της περιοχής της. Ποιος ήταν οι συνθήκες εγκατάστασης του προσφυγικού πληθυσμού και ποιες πιέσεις άσκησε η εγκατάσταση και αποκατάστασή τους στους γηγενείς; Τον Αύγουστο του 1923 εβδομήντα οικογένειες Ποντίων, αφού παρέμειναν επί δύο εβδομάδες κάτω από έναν πλάτανο, εκδιώχθηκαν από τους κατοίκους της Μικρόπολης⁷. Το καλοκαίρι του 1924 επιτάχθηκαν τα δωμάτια ενός πανδοχείου της Δράμας, για να στεγαστούν πρόσφυγες που επί δύο χρόνια διέμεναν στην καπναποθήκη Δουμπέσσα⁸. Εξήντα οικογένειες από την περιφέρεια της Κωνσταντινούπολης διαμαρτύρονταν σε δημόσια επιστολή τους γιατί επί δύο μήνες ανέμεναν στο ύπαιθρο την πρόχειρη έστω στέγασή τους⁹. Άλλοι πρόσφυγες πέθαναν από ηλίαση στον σιδηροδρομικό σταθμό, ενώ απελπισμένοι άστεγοι έσπασαν τη θύρα της εκκλησίας του Αγίου Νικολάου για να βρουν κατάλυμα¹⁰. Τον Οκτώβριο του 1924 δύο Καυκάσιοι που είχαν εγκατασταθεί στον Μαυρόβατο σκοτώθηκαν σε συμπλοκή με Πόντιους του Μικροχωρίου για διαφιλονικούμενους αγρούς¹¹. Μέχρι το 1925 περίπου 700 οικογένειες προσφύγων αναγκάζονταν να διαμένουν «εις ανηλίδους και ανθυγιεινάς από πάσης απόψεως οικίας, ούσαι το πλείστον ετοιμόρροποι ή εκ τενεκέδων κατασκευασμέναι», όπως ήταν

32.152. Ο τελικός αριθμός των αγροτών προσφύγων της Δράμας ανέρχεται στους 66.758 με βάση τον πίνακα που δημοσιεύεται στο J. Ancel, *La Macédoine. Son évolution contemporaine*, Paris 1931, σ. 150.

⁶ Έ. Κοντογιώργη, «Αγροτική εγκατάσταση», *Ιστορικά*, 9 (1992), 18-19.

⁷ *Θάρρος*, 23 Ιανουαρίου 1925.

⁸ *Θάρρος*, 5 Ιουλίου 1924. Σύμφωνα μάλιστα με επιστολή ανώνυμου συντάκτη, η οικογένεια Δουμπέσσα (καταγόταν από το χωριό Πάδες της Κόνιτσας) συνέδραμε περισσότερο από κάθε άλλη στη στέγαση των προσφύγων. Βλ. *Θάρρος*, 7 Ιουλίου 1924.

⁹ *Θάρρος*, 15 Οκτωβρίου 1924.

¹⁰ *Θάρρος*, 19 Οκτωβρίου 1924.

¹¹ *Θάρρος*, 4 Οκτωβρίου 1924.

τα τενεκεδένια παραπήγματα του Τενεκέ μαχαλά ¹². Στη Δράμα, όπως και σε άλλες προσφυγολόγεις, οι συνοικίες της λαμαρίνας και του πισσόχαρτου στέγαζαν αρκετά χρόνια τη δυστυχία των προσφύγων. Συγχρόνως, στην αγροτική περιφέρεια γηγενείς και παλαιότεροι πρόσφυγες συγκρούονταν με πρόσφυγες για την κατοχή γης.

Οι αναφορές αυτές συνιστούν μερικές μόνο όψεις των προβλημάτων που δημιουργήθηκαν κατά την εγκατάσταση και αποκατάσταση του προσφυγικού κόσμου. Στόχος του παρόντος άρθρου είναι να εξετάσει αδρομερώς το προσφυγικό ζήτημα από το 1922-1928, όπου μέσα σε ένα κλίμα πολιτικής αστάθειας και οικονομικής δυσπραγίας, οι κυβερνήσεις καλούνταν να συναρθρώσουν την πολιτική τους με τους εποικιστικούς στόχους της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων (στο εξής ΕΑΠ), του αυτόνομου οργανισμού που ανέλαβε να αποκαταστήσει τους πρόσφυγες υπό την εποπτεία της Κοινωνίας των Εθνών (στο εξής ΚτΕ) αρχίζοντας ουσιαστικά το έργο της από το 1924¹³. Οι βασικότεροι στόχοι του εποικιστικού προγράμματος ήταν η αγροτική εγκατάσταση στις χαμηλές πεδιάδες, ώστε να καταστούν οι πρόσφυγες αυτάρκεις, και ο εξελληνισμός των παραμεθόριων περιοχών της Μακεδονίας, οι οποίες ήταν ευάλωτες στις βουλγαρικές, κυρίως βλέψεις, μολονότι είχαν προσαρτηθεί μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους στο ελληνικό κράτος. Ο εποικισμός της Δράμας θα εξυπηρετούσε αποτελεσματικά τους παραπάνω στόχους, όχι μόνο γιατί υπήρχαν μεγάλες καλλιεργήσιμες εκτάσεις αλλά και γιατί μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν τα ακίνητα των ανταλλαγέντων (μουσουλμάνων και σλαβόφωνων)¹⁴. Προσαρμόζοντας στα δεδομένα της Δράμας μια γενικότερη εκτίμηση από ετήσια έκθεση της ΚτΕ, θα λέγαμε ότι στην πεδιάδα της ο Θρακιώτης πρόσφυγας θα μπορούσε να καλλιεργήσει καλαμπόκι ή σιτάρι υπομένοντας την ελονοσία, ενώ στις πλαγιές των βουνών ο ορεσίβιος πρόσφυγας του Πόντου θα ζούσε σε συνθήκες ανάλογες με εκείνες της πατρίδας του¹⁵.

¹² Σε έκθεσή του τον Δεκέμβριο του 1925 προς το Υπουργείο Προνοίας και Αντιλήψεως ο νομάρχης Δράμας περιέγραφε τις άθλιες συνθήκες διαβίωσης στους τενεκεδομαχαλάδες της πόλης. Βλ. *Θάρρος*, 5 Δεκεμβρίου 1925.

¹³ Για τους στόχους του κράτους και της ΕΑΠ βλ. Μ. Δρίτσα, «Ετερόχθονες κοινότητες και μακεδονικός χώρος», *Η διαχρονική πορεία του κοινοτισμού στη Μακεδονία*, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 420-422 και Έ. Κοντογιώργη, «Αγροτικές προσφυγικές εγκαταστάσεις στη Μακεδονία: 1923-1930», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 9 (1992) 47-59.

¹⁴ Για μια αναλυτική παρουσίαση των παραγόντων που συντέλεσαν στον εποικισμό της Ανατολικής Μακεδονίας και της Δράμας στο C. B. Eddy, *Greece and the Greek refugees*, London 1931, σ. 135-137 και 145-146.

¹⁵ Κοινωνία των Εθνών, *Η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα*, Φ. και Μ. Βεϊνόγλου (μετάφρ.), Αθήνα 1997, σ. 112.

Πρώτος υποδοχέας προσφύγων ήταν η πόλη της Δράμας όπου πρόχειρα και προσωρινά γινόταν η εγκατάστασή τους μέχρι να κατανεμηθεί ένα μέρος από αυτούς στην αγροτική περιφέρεια του νομού. Οι πρώτες επείγουσες ανάγκες της περίθαλψης των προσφύγων αντιμετωπίστηκαν από την ατομική πρωτοβουλία και τη φιλανθρωπία πολιτών και φορέων, ελληνικών και ξένων. Οι τοπικές αρχές, οι τοπικές εφημερίδες, ιδίως η εφημερίδα *Θάρρος*, η Μητρόπολη, η Επιτροπή Κυριών Δράμας, σωματεία, εταιρείες συνέδραμαν με εράνους, θεατρικές παραστάσεις και φιλανθρωπικές εκδηλώσεις. Στην Προσοτσάνη και στο Δοξάτο λειτουργούσαν νοσοκομεία με πρωτοβουλία αμερικανικών οργανώσεων¹⁶. Είναι γεγονός ότι η Δράμα ήταν τότε απολύτως ανέτοιμη να δεχτεί αυτά τα κύματα εξαθλιωμένων ανθρώπων που συνεχώς συσσωρεύονταν. Οι υποδομές της ήταν σχεδόν ανύπαρκτες: απaráσκευη κτιριακά, χωρίς δίκτυο υδροδότησης και ηλεκτροδότησης. Μολονότι υπήρχαν δύο μικρά υδραγωγεία, η έλλειψη καθαρού πόσιμου ύδατος απέβαινε φαραωνική πληγή για την πόλη, η οποία παρομοιαζόταν να «πνίγεται στα νερά σαν άλλος Τάνταλος και δεν μπορεί να πει»¹⁷. Οι υδάτινοι πόροι της πόλης, οι πηγές Εθνικού Κήπου-Ρέμβης και της περιοχής των βυρσοδεψείων μέχρι την Αγία Βαρβάρα, παρέμεναν ανεκμετάλλευτες για την παραγωγή ηλεκτρικής ενέργειας¹⁸.

Αναμφίβολα το μεγαλύτερο πρόβλημα ήταν το στεγαστικό. Δεν ήταν εύκολο όλοι οι πρόσφυγες να βρουν αμέσως κατάλυμα. Όσοι μπόρεσαν να φέρουν μαζί τους χρήματα νοίκιασαν ή αγόρασαν κάποιο σπίτι. Επειδή όμως οικίες για μίσθωση δεν υπήρχαν διαθέσιμες και επειδή το πρόβλημα ήταν πιεστικότατο, επιτάχτηκαν και στη Δράμα ιδιωτικές οικίες και δημόσια κτίρια. Η επίταξη ήταν η λύση που έδωσε τότε η κυβέρνηση Πλαστήρα, για να αντιμετωπιστεί βραχυπρόθεσμα το πρόβλημα. Μέχρι και το 1925 η πρώτη προσφυγική κατοικία στην πόλη της Δράμας ήταν τα επιταγμένα κτίρια, ιδιωτικά ή δημόσια, μουσουλμανικά ή χριστιανικά, όπως όριζαν οι σχετικοί νόμοι περί επιτάξεως ακινήτων (εκκλησίες, σχολεία, τζαμιά, αποθήκες, χάνια). Ορισμένα από τα μεγάλα και σε καλή κατάσταση τουρκικά οικήματα περιήλθαν στην κυριότητα παλαιότερων κατοίκων της πόλης, πολύ πριν από τη μαζική άφιξη των προσφύγων, ενώ τα υπόλοιπα αγοράστηκαν ή νοικιάστηκαν από εύπορες

¹⁶ Νοσοκομείο των Αμερικανίδων Κυριών λειτουργούσε στην Προσοτσάνη σε τουρκικό σχολείο. Στο Δοξάτο λειτουργούσε νοσοκομείο του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού. Βλ. ΓΑΚ, ΑΠΓΠ, φάκ. 626 (έγγρ. 4.10.1923) και *Θάρρος*, 25 Νοεμβρίου 1923 και 11 Ιανουαρίου 1924.

¹⁷ *Θάρρος*, 3 Αυγούστου 1925. Μόνο ο συνοικισμός των Βορειομακεδόνων υδροδοτούνταν από ιδιωτικό εργοστάσιο με πρωτοβουλία των κατοίκων του. Βλ. *Θάρρος*, 27 Αυγούστου 1924.

¹⁸ Βύρων Ποντικόπουλος, «Ο υγρός πλούτος της επαρχίας Δράμας ανεκμετάλλευτος», *Ημερολόγιον Δράμας*, (1930), 105-108.

προσφυγικές οικογένειες. Οι περισσότεροι όμως στριμώχτηκαν σε μονώροφες τουρκικές οικίες, από τις οποίες μάλιστα οι μουσουλμάνοι φεύγοντας αφαιρούσαν ακόμη και τα «πορτοπαράθυρα των σπιτιών», εφόσον είχαν το δικαίωμα βάσει του άρθρου 8 της Σύμβασης για την Ανταλλαγή να μεταφέρουν πάσης φύσεως κινητή περιουσία¹⁹. Δεν ήταν λίγοι οι «κακώς εστεγασμένοι» και οι «υπαιθρόβιοι» πρόσφυγες, όσοι διέμεναν σε βαγόνια του σταθμού, σε σκηνές ή σε πρόχειρα στημένα παραπήγματα στην κεντρική πλατεία, το «ελεεινόν θέαμα» της οποίας καυτηρίαζε το *Θάρρος*, αφού «είχε καταντήσει τέλειον παλαιοπωλείον πάσης ακαθαρσίας», ώστε να υποβαθμίζεται η αισθητική της πόλης και να απειλείται η δημόσια υγεία²⁰.

Τους πρώτους μήνες η κατάσταση ήταν χαοτική και το σοκ της τοπικής κοινωνίας ισχυρότατο. Ειδικότερα, η επίταξη ιδιωτικών οικιών, μια πρωτοφανής συστέγαση έφερε σε άμεση αντιπαράθεση γηγενείς και πρόσφυγες. Θιγόταν ο ιδιωτικός χώρος και οι πρόσφυγες δεν ήταν συνήθως ευπρόσδεκτοι, κατά κάποιο τρόπο αντιμετωπίζονταν σαν «εισβολείς». Σε βίαιες εξώσεις από δωμάτια επιταγμένα ή μη αναφέρονταν συχνά καταγγελίες προσφύγων στην εφημερίδα. Οι ιδιοκτήτες πετούσαν την οικοσκευή των προσφύγων στο δρόμο ή προέβαιναν σε βίαιες εξώσεις προσφυγικών οικογενειών —κυρίως εκδιώκονταν χήρες με τα ορφανά τους για προφανείς λόγους. Ορισμένοι ιδιοκτήτες ανταλλάξιμων οικημάτων, χαρακτηρίζοντάς τα ως ετοιμόρροπα, προέβαιναν στην έξωση των ενοικιαστών τους προκειμένου να τα πουλήσουν²¹, πρακτική που έγινε συρμός αναγκάζοντας την αρμόδια εποικιστική υπηρεσία να ζητήσει να δίνονται οι άδειες κατεδάφισης με φειδώ²². Θύελλα διαμαρτυριών προκλήθηκε, όταν συνταγματάρχης και αξιωματικοί κατέλαβαν

¹⁹ *Θάρρος*, 22 Μαρτίου 1924. Για την ενέργεια αυτή των μουσουλμάνων θα πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι εντάσσεται στη λογική της οριστικής εγκατάλειψης του τόπου τους, που έρχεται σε αντίθεση με την ελπίδα της προσωρινής εγκατάστασης των Ελλήνων προσφύγων: «Μια γερόντισσα χωρική ανησυχούσε γιατί είχε αφήσει φεύγοντας τα παντζούρια ανοιχτά». Β. Δ. Γκιζελή, *Κοινωνικοί μετασχηματισμοί και προέλευση της κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα (1920-1930)*, Αθήνα 1984, σ. 128. Αξίζει όμως να σημειωθεί παράλληλα και η μαρτυρία του Ευστάθιου Χατζηευθυμιάδη από το Προκόπι (μουτεσαριφλίκι Νίγδης): «[...]προλάβαμε και πουλήσαμε ορισμένα κουφώματα των σπιτιών μας (πόρτες και παράθυρα) σε Τούρκους των γύρω χωριών. Παρ' όλο που είχαν βάλει επιτηρητές οι Τούρκοι του Προκοπιού, δεν μας είχαν πάρει χαμπάρι [...]», στο Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, *Η Έξοδος*, Γ. Μουρέλος (επιμ.), τ. 2, Αθήνα 1982, σ. 283.

²⁰ *Θάρρος*, 6 Φεβρουαρίου 1924.

²¹ Σύμφωνα με δημοσίευμα της εφημερίδας μία πρόσφυγας κατήγγειλε στο *Θάρρος* την έξωσή της από την κάμαρα που διέμενε με το πρόσχημα ότι ήταν ετοιμόρροπη. *Θάρρος*, 1 Ιουνίου 1924. Δεν ήταν ίσως τυχαίο ότι τρεις μέρες μετά η *Επιτροπή Στεγάσεως* προέβη σε διαβήματα προς τον νομάρχη σχετικά με τις χορηγούμενες άδειες κατεδάφισης. Βλ. *Θάρρος*, 4 Ιουνίου 1924.

²² *Θάρρος*, 4 Ιουνίου 1924.

αυθαίρετα δωμάτια όπου διέμεναν γυναικόπαιδα²³. Τέτοιες υπερβάσεις και αυταρχικές συμπεριφορές από την πλευρά των Αρχών (στρατιωτικών ή χωροφυλάκων) ήταν συχνές εις βάρος των προσφύγων, των οποίων η σχέση με τη βενιζελική παράταξη αποτελούσε την αιχμή του δόρατος για αντιβενιζελικούς υπαλλήλους, ώστε να εκδηλώνουν με βίαιες ενέργειες πολιτικές αντιθέσεις²⁴. Αλλά και κάποιοι πρόσφυγες, εκμεταλλευόμενοι τη θέση τους (μέλη προεδρείων Συλλόγων), αυθαίρετα εκτόπιζαν, κυρίως χήρες, από σπίτια ή δωμάτια²⁵. Και η επίταξη δημόσιων κτιρίων είχε αναστείλει κοινωνικές λειτουργίες. Για παράδειγμα, η επίταξη σχολείων ανέκοπτε προσωρινά τη φοίτηση 4000 μαθητών και η αναγκαστική στέγασή τους σε ακατάλληλα κτίρια προκάλεσε τις διαμαρτυρίες των γονέων τους²⁶. Ζητήματα δημόσιας υγείας και έκλυσης ηθών εγείρονταν στην πόλη. Οι άθλιες συνθήκες διαβίωσης άπορων προσφυγικών οικογενειών, ειδικά στη συνοικία Γύφτικα, ευνοούσαν τη νοσηρότητα, ειδικότερα τα κρούσματα σύφιλης αποτελούσαν μια νέα κοινωνική απειλή. Συγχρόνως, οι Αρχές εξέφραζαν την ανησυχία τους για τον ασυνήθιστα μεγάλο αριθμό αρραβώνων «*αθώων κοριτσιών*», ως επί το πλείστον ορφανών και άστεγων, με στρατιωτικούς ή χωροφύλακες, ζητώντας από τους προσφυγικούς συλλόγους να υποβάλλεται κατάλογος συνοικεσίων, για να μην παρατείνεται η «*εκκρεμής αυτή κατάσταση των γάμων*»²⁷.

Στη Δράμα ήρθαν πολλοί αστογεωργοί, οι οποίοι, ενώ είχαν κάποιο κτήμα στην πατρίδα τους, ασκούσαν αστικά επαγγέλματα. Για το λόγο αυτό άλλωστε ιδρύθηκαν αστικογεωργικοί συνοικισμοί. Οι συνοικισμοί (Νέα Κρώμνη, Συνοικισμός Στενημαχιτών) χωροθετήθηκαν στις παρυφές της πόλης, η ανέγερση των οποίων ξεκίνησε το 1924²⁸. Η παραχώρηση όμως οικοπέδων, στα οποία θεμελιώθηκαν ορισμένοι από αυτούς, συχνά πυροδοτούσε έντονες αντιπαραθέσεις ανάμεσα σε

²³ Σε επιστολή διαμαρτυρίας προσφύγων αναφέρεται ότι ένοπλοι στρατιώτες παρουσία του αντισυνταγματάρχη Καραμανώλη βιαίως έριξαν από το ισόγειο στο δρόμο τις γυναίκες και τα παιδιά που διέμεναν εκεί. Βλ. *Θάρρος*, 26 Οκτωβρίου 1924.

²⁴ Κ. Κατσάπης, «Αντιπαραθέσεις ανάμεσα σε γηγενείς και πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου», *Πέρα από την Καταστροφή. Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Αθήνα 2003, σ. 104-112.

²⁵ Τα αναφερόμενα περιστατικά είχαν θύματα σχεδόν πάντα γυναίκες οικοδέσποινες. Βλ. *Θάρρος*, 13 Αυγούστου 1924 και 7 Φεβρουαρίου 1925.

²⁶ *Θάρρος*, 10 και 18 Οκτωβρίου 1924 και ΓΑΚ, ΑΠΓΠ, φάκ. 852/2 (έγγρ. 18.9.1925). Το παράδοξο είναι ότι, όταν υποδείχτηκε στους πρόσφυγες να εκκενώσουν τις αίθουσες του σχολείου όπου προσωρινά στεγάζονταν για να μεταφερθούν στον νεόδημο προσφυγικό συνοικισμό του Ταμείου Προσφύγων, αντέδρασαν.

²⁷ *Θάρρος*, 7 Φεβρουαρίου 1925.

²⁸ Β. Δαλακούρα, «Τα χρόνια της παράγκας», *Ιστορικά*, 98 (2001) 33.

εποίκους, όπως ήταν η σύγκρουση Στενημαχιτών και Ποντίων²⁹. Η αστικογεωργική εγκατάσταση παρουσίαζε δυσχέρειες όχι πάντα λόγω ανεπάρκειας της γης. Ήταν πράγματι δύσκολο να επιτευχθούν ταυτόχρονα η επιθυμητή σύνθεση προσφύγων με διαφορετική προέλευση, η παραχώρηση γης χωρίς τοπογράφηση και η επιδιωκόμενη ανάπτυξη συγκεκριμένων ειδών καλλιέργειας. Σε άλλες περιπτώσεις η εγκατάσταση έγινε κάτω από ομαλότερες συνθήκες και για την εξυπηρέτηση άλλων σκοπιμοτήτων. Η ίδρυση του Μικτού Προσφυγικού Συνοικισμού αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα παραχώρησης από τον δήμο Δράμας του τουρκικού νεκροταφείου νοτιοανατολικά της πόλης σε 400 περίπου οικογένειες Θρακών και Μικρασιατών³⁰. Εκεί έχτισαν με δικές τους δαπάνες 350 περίπου οικίες. Με τέτοιες παραχωρήσεις επιχειρήθηκε να εφαρμοστεί η οικιστική πολιτική του κράτους, η οποία προέβλεπε αλλαγή χρήσης χώρων, όπως τα νεκροταφεία, για να εξαλειφθεί το τουρκικό παρελθόν των πόλεων.

Περιγράφοντας ο ηπειρωτικής καταγωγής καθηγητής, δημοσιογράφος και δήμαρχος της Δράμας για ένα σύντομο διάστημα, Θεόφιλος Αθανασιάδης την εξέλιξη της πόλης, σημειώνει: Πριν από το 1913 η πόλη ήταν «ένα μεγάλο τουρκικό χωριό», με την ελευθερία της (από την 1η Ιουλίου του 1913) «έλαβε την ελληνική της όψη», μετά την αναχώρηση των Τούρκων και την εγκατάσταση των προσφύγων συντελούνταν η αναδημιουργία της «καθ' όλα Ελληνικής πλέον πόλεως»³¹. Πέρα από την εθνολογική αναμόρφωση της πόλης, η συμβολή των προσφύγων ήταν σημαντική στη διεύρυνση του εμπορίου, της βιοτεχνίας και της τοπικής αστικής τάξης με ανθρώπους δεδομένης επιχειρηματικής ικανότητας και πείρας, και στο σχηματισμό μιας πολυάνθρωπης εργατικής τάξης, αποτελούμενης κυρίως από καπνεργάτες και καπνεργάτριες, η απασχόληση των οποίων άλλαξε τα δεδομένα στην καπνεργασία. Οι δύσκολες συνθήκες της προσφυγικής εγκατάστασης σε συνδυασμό με το οξύτατο πρόβλημα της ανεργίας των καπνεργατών, εξαιτίας της κατά καιρούς υφιστάμενης καπνικής κρίσης, ευνόησαν τη διείδυση της κομμουνιστικής ιδεολογίας και την ανάπτυξη καπνεργατικού κινήματος. Η ιστορία της πόλης στον Μεσοπόλεμο ταυτίζεται κατά κύριο λόγο με τους απεργιακούς αγώνες και τις εξεγέρσεις των καπνεργατών, η πλειονότητα των οποίων ήταν οργανωμένη τη δεκαετία του 1920 στο

²⁹ Θάρρος, 17 και 18 Σεπτεμβρίου 1924.

³⁰ ΓΑΚ, ΑΠΓΠ, φάκ. 829/β (έγγρ. 9.3.1926 και 12.3.1926).

³¹ Θ. Δ. Α., «Η εξέλιξις της πόλεως», *Ημερολόγιον Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης*, 1931 (1), 14-16.

κομμουνιστικό σωματείο *Ευδαιμονία*. Το προσφυγικό στοιχείο καθόρισε την εκλογική συμπεριφορά της πόλης, ανεβάζοντας τα ποσοστά του βενιζελικού πολιτικού χώρου και τη δύναμη του *Κομμουνιστικού Κόμματος*. Σε τοπικό επίπεδο, όπως άλλωστε και σε πανελλαδικό, καθοριστική ήταν η επίδρασή τους στο πολιτειακό ζήτημα του 1923 καθώς και στο δημοψήφισμα της 13ης Απριλίου 1924, όταν οι πρόσφυγες της Δράμας ψήφισαν υπέρ της αβασίλευτης κοινοβουλευτικής δημοκρατίας.

Κάτω από την πίεση της επείγουσας προσφυγικής αποκατάστασης, η αγροτική εγκατάσταση θα έδινε στο πρόβλημα βιώσιμη λύση, παρόλο που οι περισσότεροι πρόσφυγες δεν ήταν αγρότες αλλά αστοί. Γι' αυτό και η ΕΑΠ έδωσε προτεραιότητα στην οριστική αποκατάσταση των προσφύγων σε παραγωγικά έργα, με σκοπό να τους καταστήσει οικονομικά αυτόνομα. Ο σκοπός αυτός ήταν συναρθρωμένος με τους πολιτικούς υπολογισμούς του κράτους, που επιδίωκε να αποτρέψει τον κίνδυνο κοινωνικών αναταραχών, ριζοσπαστικοποίησης των προσφύγων και σύμπληξης επαναστατικού μετώπου αγροτών και εργατών³². Ωστόσο, ο εποικισμός σε πεδινές περιοχές αλλά με διάσπαρτες ελώδεις εκτάσεις και στους τρεις ορεινούς παραμεθόριους τομείς (Νευροκοπίου, Σιδηρόνερου, Παρανεστίου), περιοχές χωρίς συγκοινωνιακή υποδομή και συγχρόνως ευαίσθητες εθνικά, απέβαινε δυσχερέστατο εγχείρημα. Η ΕΑΠ καλούνταν να αντιμετωπίσει τα προβλήματα από την έλλειψη κτηματολογίου, τις αμφισβητούμενες αγοραπωλησίες μουσουλμανικών ακινήτων και από την άλλη να πετύχει την όσο το δυνατόν πιο ορθολογική αποκατάσταση των προσφύγων. Και όλα αυτά μέσα σε ένα πλέγμα τοπικών συμφερόντων, τα οποία ισχυροί γηγενείς αλλά και πρόσφυγες επιδίωκαν να κατοχυρώσουν.

Στον αγροτικό χώρο οι συγκρούσεις που εκδηλώνονταν ανάμεσα σε γηγενείς και πρόσφυγες δεν οφείλονταν «ποσώς εις ψυχικήν τινά αντίθεσιν μεταξύ τέκνων μιας και της αυτής εθνικής οικογενείας» αλλά στη στενότητα γης και στην έλλειψη τοπογραφικών συνεργειών, ανέφερε η έκθεση της αρμόδιας κοινοβουλευτικής επιτροπής που περιόδευσε στην Ανατολική Μακεδονία το 1925, για να καταγράψει το έργο της αποκατάστασης³³. Οι ρυθμίσεις του ζητήματος της διανομής γαιών υπέρ

³² Κοντογιώργη, «Αγροτική εγκατάσταση», ό. π., σ. 18-19 και Χ. Χατζηιωσήφ, «Το προσφυγικό σοκ, οι σταθερές και οι μεταβολές της ελληνικής οικονομίας στον Μεσοπόλεμο», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Όψεις πολιτικής και οικονομικής ιστορίας 1900-1940*, Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), Αθήνα 2009, σ. 307.

³³ *Θάρος*, 8 Απριλίου 1925.

των γηγενών σε ορισμένες περιπτώσεις ή οι παλινωδίες των κυβερνήσεων υπέθαλπαν τις αντιπαραθέσεις για διαφιλονικούμενες γαίες και προκαλούσαν την αντίδραση των προσφύγων. Για παράδειγμα, οι Κυργιώτες κατείχαν εκτάσεις που έφταναν μέχρι τον Καλαμώνα και το Καλαμπάκι. Η γαιοκτησία αυτή προκαλούσε τις διαμαρτυρίες των κατοίκων καθιστώντας αναγκαία την καταμέτρηση της γης και τον ποιοτικό έλεγχο του εδάφους για ακριβοδίκαιη διανομή³⁴. Επιπλέον, οι μουσουλμανικές γαίες δεν είχαν περιέλθει *de jure* στην κυριότητα της ελληνικής κυβέρνησης. Μέχρι να ψηφιστεί στις 3 Οκτωβρίου 1924 ο ριζοσπαστικός Αγροτικός Νόμος της κυβέρνησης Σοφούλη, που προέβλεπε τη μεταβίβασή τους στην ΕΑΠ³⁵, τα εδάφη αυτά, στις πεδινές ιδίως περιοχές της Δράμας, γίνονταν συχνά μήλον της έριδος. Επεισόδια διαδραματίστηκαν με πρόσφυγες από τους Σιταγρούς και τα Αμπελάκια που διεκδικούσαν τσιφλίκια από γηγενείς της Πετρούσας³⁶ και του Ξηροποτάμου³⁷. Μαρτυρία πρόσφυγα από τους Σιταγρούς αποκαλύπτει πως οι γηγενείς ήλπιζαν ότι οι ίδιοι θα νέμονταν τα τσιφλίκια της περιοχής τους μετά την αναχώρηση των Τούρκων³⁸: «[...] τον κάμπο τον εκμεταλλεύονταν οι κάτοικοι της Πετρούσας. Όλο τον κάμπο. Ο κάμπος ήταν μπεηλίκι [...] Η Πετρούσα διάλεγε και καλλιεργούσε τα πιο καλά, τους βάλτους[...] Οι δικοί μας αναγκαστικά έπαιρναν τα άγονα [...] Εν τω μεταξύ η Πετρούσα είχε μέσον. Είχε η κοινότητα μεγάλο προϋπολογισμό. Με τον νομάρχη τα πήγαιναν καλά και δεν έφευγαν από μέσα (από τα ανταλλάξιμα)³⁹». Μετά τα επεισόδια οι κάτοικοι των Σιταγρών διεκδίκησαν τα κτήματα αυτά ως νόμιμοι δικαιούχοι, τα οποία τελικά τους παραχωρήθηκαν. Για το ζήτημα των ανταλλάξιμων γαιών εκφράστηκαν και διαφορετικές απόψεις. Ο πρόεδρος των Ποντίων σε άρθρο του στο *Θάρρος* εκτιμούσε ότι οι συγκρούσεις οφείλονταν στην πρόθεση των γηγενών να εξαναγκάσουν τους πρόσφυγες να καταφύγουν στη μεθόριο. Κατηγορούσε γηγενείς από την Προσοτσάνη και τη Μικρόπολη γιατί, δηλώνοντας πως ήταν ακτήμονες, σφετερίζονταν γαίες που προορίζονταν για πρόσφυγες και έτσι γίνονταν ξαφνικά «τσιφλικούχοι»⁴⁰.

³⁴ *Θάρρος*, 1 Νοεμβρίου 1925.

³⁵ Κοντογιώργη, «Αγροτική εγκατάσταση», *ό. π.*, 21-23.

³⁶ *Θάρρος*, 11 Μαΐου 1924.

³⁷ *Θάρρος*, 28 Σεπτεμβρίου 1924.

³⁸ Για το καθεστώς των τσιφλικιών και τις αντιδράσεις των γηγενών στο Henry Morgenthau, *Η αποστολή μου στην Αθήνα. Το έπος της εγκατάστασης*, Σ. Κασεσιάν (μετάφρ.), Αθήνα 1994, σ. 364-365.

³⁹ *Ο Ποντιακός οικισμός Σιταγροί και πώς οργανώθηκε*, Δ. Χ. Παρασκευόπουλου (επιμ.), Σύλλογος Σιταγρινών Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 37-43.

⁴⁰ *Θάρρος*, 25 Δεκεμβρίου 1924.

Οι γηγενείς σε ορισμένα χωριά αντιτάσσονταν στο μοίρασμα των γαιών με πρόσφυγες. Για παράδειγμα, η σχεδιαζόμενη εγκατάσταση 70 οικογενειών Ποντίων στη Μικρόπολη είχε χαρακτηριστεί ως «αδηφαγία», επειδή θα λάμβαναν μερίδιο από την ανταλλάξιμη μουσουλμανική περιουσία, την οποία γηγενείς είτε διεκδικούσαν ή ανέμεναν να τους παραχωρηθεί⁴¹. Οι κάτοικοι του Ροσίλοβου Δράμας (σημερινή Χαριτωμένη), γηγενείς και ήδη εγκατεστημένοι πρόσφυγες, επικαλούμενοι την «ακραιφνή ελληνικότητά» τους, διαμαρτύρονταν γιατί η εποικιστική υπηρεσία Δράμας το 1925 αποφάσισε να στείλει στο χωριό τους 30 οικογένειες νέων προσφύγων, με το αιτιολογικό ότι θα εξυπηρετούνταν εθνικές ανάγκες⁴². Οι νέοι προς εγκατάσταση πρόσφυγες δεν αντιμετωπίστηκαν από τους κατοίκους ως εθνικά ισότιμοι, ως εξίσου Έλληνες. Αιτία της αντίδρασης ήταν ο φόβος ότι υπήρχε κίνδυνος να διαταραχθεί το καθεστώς των γεωργικών κλήρων (με την ενδεχόμενη εγκατάσταση νέων προσφύγων). Ο φόβος των κατοίκων του Ροσίλοβου, χωριού με καπνοπαραγωγή, επαυξανόταν και από την κρίση που είχε αρχίσει να παρουσιάζεται το 1924 στην αγορά καπνού. Παρόμοια έκκληση υπέβαλαν και οι κάτοικοι από το Τσερέσοβο (Παγονέρι), υποστηρίζοντας ότι η περιουσία των βουλγαρόφωνων που μετανάστευσαν δεν επαρκούσε, αφού το χωριό ήταν άγονο και ορεινό⁴³. Τέτοιες αντιδράσεις δείχνουν πόσο δύσκολο ήταν αφενός για την ΕΑΠ να διαμοιράσει σε συμβιβαστικό κλίμα τις γαίες αφετέρου να συντελεστεί η ενσωμάτωση των προσφύγων στις τοπικές κοινωνίες, τουλάχιστον μέχρι την τελική διευθέτηση των ζητημάτων διανομής. Παρά τα αναφερόμενα προβλήματα, ο αγροτικός εποικισμός συνέβαλε στο μετασχηματισμό της υπαίθρου. Στα πρώην αχανή μουσουλμανικά τσιφλίκια, δημιουργήθηκαν μικροί κλήροι, εξυγιάνθηκαν και αποξηράνθηκαν εκτάσεις, αυξήθηκε η καλλιεργούμενη έκταση και η γεωργική παραγωγή, αναπτύχθηκαν νέες καλλιέργειες, ιδρύθηκαν νέοι οικισμοί που κατοικήθηκαν από εργατικούς γεωργούς.

Και ενώ σε μεγάλο βαθμό εφαρμόστηκε το εποικιστικό πρόγραμμα επιτυχώς για τους εποίκους των πεδινών οικισμών, παρουσίασε πολλές αδυναμίες για όσους είχαν την ατυχία να εγκατασταθούν στα ορεινά παραμεθόρια και απομακρυσμένα χωριά της Δράμας. Πρέπει να αποσαφηνιστεί εξ αρχής ότι η ΕΑΠ και το κράτος επιδίωκαν να εποικίσουν τη μεθόριο συνδυάζοντας την οικονομική αυτάρκεια των

⁴¹ *Θάρρος*, 23 Ιανουαρίου 1925.

⁴² ΓΑΚ, ΑΠΓΠ, φάκ. 813 (έγγρ. 13.11.1925).

⁴³ ΓΑΚ, ΑΠΓΠ, φάκ. 763 (έγγρ. 31.3.1925).

προσφύγων με τον εξελληνισμό της περιοχής. Στα χωριά-φυλάκια της μεθορίου κρίθηκε σκόπιμο να αποσταλούν φρουροί των συνόρων Πόντιοι κυρίως πρόσφυγες από τις ορεινές επαρχίες ή τα υψηλά οροπέδια του Πόντου. Οι Πόντιοι συγκέντρωναν χαρακτηριστικά που τους καθιστούσαν καταλληλότερους για ακριτική εγκατάσταση, σύμφωνα με έκθεση της ΚτΕ:

«Δεν έχουν απωλέσει τίποτα από το μαχητικό μένος και τις πολεμικές αρετές του προγόνου, μεσαιωνικού ήρωα Διγενή Ακρίτα. Οι γυναίκες είναι προικισμένες με κουράγιο και σφρίγος, επιδίδονται στις αγροτικές εργασίες ακόμα καλύτερα κι απ' αυτές του νοικοκυριού. Οι Πόντιοι των περιοχών αυτών θεωρούνται οι πιο αυθεντικοί Έλληνες»⁴⁴.

Άλλωστε Μικρασιάτες και Θράκες δεν δέχονταν να εγκατασταθούν εκεί γιατί η περιοχή δεν διέθετε μεγάλες και εύφορες εκτάσεις για σιτοπαραγωγή. Και γιατί, όπως παρατηρούσε ανώτατο στέλεχος της ΕΑΠ, οι πρόσφυγες αυτοί *«υστέρουν των αποσταλέντων Ποντίων εις ψυχικόν θάρρος»⁴⁵*. Έτσι, για την εξυπηρέτηση εθνικών σκοπιμοτήτων έγιναν αναγκαστικές μετακινήσεις προς τη μεθόριο. Μαρτυρίες προσφύγων δείχνουν ότι είχαν τη δυνατότητα να επιλέξουν το χωριό της εγκατάστασής τους. Η επιλογή γινόταν και με συναισθηματικό κριτήριο, σύμφωνα με μία μαρτυρία: *«Ένας άλλος λόγος επιλογής του Περίβλεπτου ήταν ότι έμοιαζε με το Καρμούτ. Όταν ερχόμασταν με το τρένο στην περιοχή του Παρανεστίου και από το παράθυρο είδα τα βουνά, είπα: έρθαμε σ' εμέτερα τα μέρη»⁴⁶*.

Άλλο όμως επιλογή που θύμιζε την πατρίδα και άλλο επιβίωση στη νέα πατρίδα. Υπήρξαν εγγενείς αδυναμίες στο όλο εγχείρημα. Στα χωριά του Σιδηρόνερου και του Παρανεστίου οι νέοι κάτοικοι αντιμετώπιζαν πρόβλημα επιβίωσης από την ασιτία, την έλλειψη ιατρών, φαρμάκων και εφοδίων⁴⁷. Ο Μητροπολίτης Δράμας Λαυρέντιος το Σεπτέμβριο του 1924 περιέγραφε την απελπιστική κατάσταση 1.000 οικογενειών της περιοχής εκλιπαρώντας μέσω της εφημερίδας για άμεση βοήθεια⁴⁸. Το *Θάρρος* έκανε λόγο για *«ασύγγνωστη εγκληματικότητα»* του κράτους, διεξάγοντας παράλληλα έρανο για τους εκεί ασθενείς

⁴⁴ Κοινωνία των Εθνών, *Η εγκατάσταση των προσφύγων...*, ό. π., σ. 28.

⁴⁵ ΓΑΚ, ΑΠΓΠ, φάκ. 829/α (έγγρ. 20.4.1926).

⁴⁶ Τ. Ι. Κυριακίδης, *Το Περίβλεπτον Δράμας. Από την Ανταλλαγή (1924) μέχρι σήμερα*, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 37-38.

⁴⁷ Η περιοχή του ιατρείου Μπουκίων (Παρανεστίου) αποτελούμενη από 47 συνοικισμούς ήταν αδύνατο να εξυπηρετηθεί από έναν μόνο ιατρό, σύμφωνα με επίσημη αναφορά. Βλ. ΓΑΚ, ΑΠΓΠ, φάκ. 796/α (έγγρ. 1.3.26).

⁴⁸ *Θάρρος*, 28 Σεπτεμβρίου 1924.

πρόσφυγες⁴⁹. Παρά το γεγονός ότι την άνοιξη του 1924 είχαν εκκενωθεί 67 μουσουλμανικά χωριά με γεωργικές περιουσίες (οικίες, περιβόλια, βοσκοτόπια), ο εποικισμός της περιοχής δεν είχε στεφθεί με επιτυχία⁵⁰. Ενώ στην περιοχή κατοικούσαν 13.000 μουσουλμάνοι, εγκαταστάθηκαν τελικά μόνο 2.500 πρόσφυγες⁵¹. Το μείζον πρόβλημα ήταν η έλλειψη συγκοινωνιακής υποδομής, που δυσχέραινε την επιβίωση⁵² και τη γεωργική ανάπτυξη της περιοχής, όπως υπογράμμισε σε συνέντευξή του στο *Θάρρος* ο J. Simpson, αντιπρόεδρος της ΕΑΠ:

«Εάν οι πρόσφυγες είναι κεχωρισμένοι από την επικοινωνία με τον ελληνικόν πολιτισμόν, εάν δεν μπορούν να επισκεφθούν τους αδελφούς των στις πόλεις γίνονται φυσικώς δυσαρεστημένοι και δεν θέλουν να μένουν στα χωριά. Εάν μία οκά σίτου κοστίζει 6,65 δραχμάς στη Δράμα, κοστίζει η ίδια 13 δραχμάς εις Μπόροβον. Τούτο είναι το πρόβλημα της μεθορίου»⁵³.

Ο αγώνας των προσφύγων του Σιδηρόνερου και των Ποταμών για επιβίωση ήταν συγκινητικός και αξίζει να αναφερθεί. Με δική τους πρωτοβουλία αποφάσισαν να κατασκευάσουν οι ίδιοι τον δρόμο Ταξιαρχών-Σιδηρόνερου μήκους 50-60 χιλιομέτρων. Ο πρόεδρος του Σιδηρόνερου παραπονέθηκε ότι οι βουλευτές τούς είχαν λησμονήσει μετά τις εκλογές του 1927, μολονότι το έργο είχε μεγάλη σημασία για την περιοχή⁵⁴.

Η αποτυχία αυτών των εγκαταστάσεων οφειλόταν και στο ότι πολλοί Πόντιοι ήταν αστοί και δεν ήταν δυνατό να γίνουν αγρότες ή κτηνοτρόφοι. Μπορεί οι Πόντιοι που εγκαταστάθηκαν σε ημιορεινά ή ορεινά χωριά να είχαν στην πατρίδα τους ως βάση της εγκατάστασής τους τη γεωργία και να ασκούσαν επικουρικά μόνο την κτηνοτροφία, αλλά οι περισσότεροι πρόσφυγες που κατανεμήθηκαν στην περιοχή του Σιδηρόνερου δεν ήταν κτηνοτρόφοι, και γι' αυτό χάθηκαν τα ζώα που είχαν χορηγηθεί από την ΕΑΠ. Οι Πόντιοι που είχαν εγκατασταθεί στο Πέρασμα, αν και γνώριζαν από καπνοκαλλιέργεια, όταν άρχισαν να συνειδητοποιούν τις δυσκολίες της

⁴⁹ *Θάρρος*, 24 και 28 Σεπτεμβρίου 1924.

⁵⁰ Ο γενικός διευθυντής Εποικισμού της Μακεδονίας, γεωπόνος Ιωάννης Καραμάνος περιόδευσε στον ορεινό τομέα Παρανεστίου-Σιδηρόνερου τον Μάρτιο του 1926 και διαπίστωσε ότι η περιοχή ήταν μεν πιο παραγωγική από το Πήλιο αλλά εξαιρετικά ολιγάνθρωπη. Βλ. *Θάρρος*, 12 Μαρτίου 1926.

⁵¹ Ο. Χρηστίδης, «Η πλουτοπαραγωγική ανάπτυξις των ορεινών περιοχών Δράμας», *Ετήσιον Δελτίον του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Καβάλας*, 4 (1296-27) σ. 73.

⁵² Πάνω από 30 συνοικισμοί ήταν αποκλεισμένοι για μεγάλο χρονικό διάστημα του έτους όταν πλημμύριζε ο Νέστος, γι' αυτό και ήταν απαραίτητη η κατασκευή της γέφυρας Παπάσκιοϊ, σύμφωνα με τον Καραμάνο. Βλ. ΓΑΚ, ΑΠΓΠ, φάκ. 830/β (έγγρ. 14.3.1926).

⁵³ *Θάρρος*, 15 Ιανουαρίου 1928 και Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη (στο εξής IAMM), Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου (στο εξής ΑΕΒ 173), φάκ. 330 (έγγρ. 17.1. 1928).

⁵⁴ *Θάρρος*, 4 και 6 Νοεμβρίου 1927.

περιοχής, αναζήτησαν άλλον τόπο εγκατάστασης. Αστοί πρόσφυγες από την Οινόη του Πόντου που μεταφέρθηκαν στο Σιδηρόνερο ζήτησαν να μετακινηθούν, επειδή δεν κατάφεραν να επιβιώσουν, μολονότι οι Τούρκοι κάτοικοι του χωριού προτού ανταλλάγουν τούς βοήθησαν να μυηθούν στην αγροτική ζωή⁵⁵. Επιπλέον, κατά μήκος της ελληνοβουλγαρικής μεθορίου δεν υπήρχε ασφάλεια. Συχνά εισέβαλαν οπλισμένοι Βούλγαροι κομιτατζήδες δημιουργώντας επεισόδια. Η δολοφονία προσφύγων από κομιτατζήδες στην παραμεθόριο περιοχή του Νευροκοπίου στις αρχές του 1925 προκάλεσε πανικό στους πρόσφυγες και έκαμψε το ηθικό τους⁵⁶. Χαρακτηριστική για τις δυσκολίες της επιβίωσης στην περιοχή είναι η μαρτυρία πρόσφυγα από την Κίσκα της Καισάρειας: *«Πήγαμε στα άγρια βουνά της Δράμας, στα κατσάβραχα. Οι Τούρκοι γλίτωσαν από την κόλαση και πήγαν στον παράδεισο. Κι εμείς φύγαμε από τον παράδεισο και πήγαμε στην κόλαση»*⁵⁷.

Ο εποικισμός των παραμεθόριων οικισμών συνέθετε την πιο τραγική όψη του προσφυγικού ζητήματος στη Δράμα, γιατί η αποκατάσταση υστερούσε και οι πρόσφυγες δύσκολα μπορούσαν να επιβιώσουν. Η Διεύθυνσις Εποικισμού Μακεδονίας επισήμανε την ανάγκη πρόσθετης δαπάνης για επισκευές οικημάτων, αγορά ζώων, καθώς και την έλλειψη σχολείων, δασκάλων, εκκλησιών και ιερέων, η οποία συνιστούσε και αιτία της μετακίνησης των κατοίκων προς τα πεδινά⁵⁸. Οι πρόσφυγες της μεθορίου, οι νέοι, απόκληροι ακρίτες αναγκάστηκαν να οδηγηθούν σε μια δεύτερη έξοδο, μετά την πρώτη έξοδο από την πατρίδα τους. Το κύμα αυτό της διαρροής είχε ανησυχήσει το κράτος εξαιτίας των δυσμενών επιπτώσεων που είχε στην εθνική οικονομία και την ασφάλεια των συνόρων⁵⁹. Το μεταναστευτικό ρεύμα τόσο προς τα αστικά κέντρα του εσωτερικού όσο και προς το εξωτερικό συνεχίστηκε και στα μεταπολεμικά χρόνια. Τόσο για αυτούς που δεν μπόρεσαν να ριζώσουν στις νέες εγκαταστάσεις όσο και για εκείνους που κατά ομοιογενείς ομάδες μεταφυτεύτηκαν με επιτυχία στις νέες εστίες, η παλιά μορφή ζωής, η συγκροτημένη

⁵⁵ Σε επιστολή τους εκφράζουν τις ευχαριστίες τους προς το Εποικιστικό Γραφείο Δράμας γιατί ικανοποίησε το αίτημά τους για μετεγκατάσταση. Βλ. *Θάρρος*, 25 Φεβρουαρίου 1925 και Άννα Ελευθεριάδου, «Ανέκδοτες μαρτυρίες προσφύγων», *Η Δράμα και η περιοχή της. Ιστορία και πολιτισμός, Δράμα, 16-19 Μαΐου 2002*, Πρακτικά Δ' Επιστημονικής Συνάντησης, Δράμα 2006, σ. 581-582.

⁵⁶ *Θάρρος*, 17, 21 και 28 Ιανουαρίου 1925 και ΓΑΚ, ΑΠΓΠ, φάκ. 877/β (έγγρ. 31. 1.1925).

⁵⁷ Μαρτυρία Αναστάσιου Προδρομίδη στο Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, *Η Έξοδος, ό.π.*, σ. 321.

⁵⁸ ΓΑΚ, ΑΠΓΠ, φάκ. (έγγρ. 20. 4. 1926) και φάκ. 819/α (έγγρ. 3.10.1927).

⁵⁹ ΙΑΜΜ, ΑΕΒ 173, φάκ. 105 (έγγρ. 21.11.1929). Στο έγγραφο αναλύονται οι λόγοι ερήμωσης των παραμεθόριων οικισμών. Η μη διανομή των κτημάτων προκαλούσε αβεβαιότητα στους πρόσφυγες ενώ η έλλειψη συγκοινωνίας και η μη αποπεράτωση της γέφυρας Παπάσκιοι (για την οποία ο συντάκτης αποδίδει ευθύνες σε διάφορους εργολάβους) συνέτειναν στη διαρροή.

κατά τα πρότυπα των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων της οθωμανικής αυτοκρατορίας, οι πολιτικοί και κοινοτικοί θεσμοί είχαν πλέον χαθεί οριστικά. Το μόνο που διατηρήθηκε ήταν η μνήμη της πατρικής γης, του τρόπου ζωής στη γενέτειρα, των ηθών και των εθίμων, της τοπικής λατρείας αγίων, των παραδόσεων που μαζί με τα μικρά οικογενειακά κειμήλια, τα σωσμένα με μυριάδες δυσκολίες, αποτέλεσαν το στήριγμα μετά τον ξεριζωμό, την απαντοχή μετά τη συντριβή. Με τις μνήμες αυτές οι πρόσφυγες ήταν στενά δεμένοι και ήταν αυτές που προσδιόρισαν τα ιδιαίτερα πολιτιστικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά τους στη νέα πατρίδα. Αυτός ήταν και ο λόγος για τον οποίο το προσφυγικό στοιχείο εντάχθηκε μεν οργανικά στη νεοελληνική κοινωνία αλλά δεν αφομοιώθηκε εντελώς από το γηγενές στοιχείο.